

НЯКОИ СЛУЧАИ НА ВОКАЛНА ХАРМОНИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Константин Босилков /София/

О. Престоят ми в Сегед като лектор в местния университет ме подтикна да търся паралели между такива "отдалечени" езици, според традиционните класификации, каквито са унгарския и българския. До оловка, доколкото историческите и, като следствие на тях, лексикалните взаимодействия между нашите два народа и езици, са сравнително добре проучени, насочих усилията си предимно да търся типологически паралели в начините на граматично изразяване. Оказа се, че аглутинацията, която типологически характеризира унгарския език, е много широко застъпена и в българския -- факт, на който почти не е обръщано внимание в българистиката¹.

Типологическите сродства на унгарски и български обаче, като че ли не се изчерпват само с някои успоредици в начините на граматично изразяване.

1. В тази скромна по обем и претенции бележка ще засегна въпроса за вокалната хармония, която е типична за аглутинативните езици, респ. за унгарския, но се проявява в ограничени случаи и в български.

1.1. При членуването на имената в българския език, едно явление, което има явно аглутинативен характер, се наблюдава, макар и непълна, вокална хармония.

Преди разглеждането ѝ обаче е необходимо специално да се изтъкне, че от гледище на диахронната граматика членуването в съвременния български език намира опора в старобългарските постпоставени показателни местоимения и затова техните съвременни форми -- вече като аглутирани морфемии -- са преди всичко морфологически мотивирани.

1.1.1. Тъкмо това обстоятелство, в съчетание с непоследователно прокарания принцип за вокална хармония при членуването, ме накара да възразя на Г. Балаж, който пръв ми обърна внимание върху явлението. По-късно, пак в устен разговор, А. Александров също подрефи идеята за вокална хармония при членуването като се позова и на П. Пашов. За съжаление, тук в Сегед, тази работа на П. Пашов ми е недостъпна и неизвестна /ако изобщо е публикувана/. Все пак, единството в мненията на тези трима специалисти, на които безспорно принадлежи приоритета и заслугата за находчивото наблюдение, ме подтикна да се вгледам по-старателно в явлението и да открия някои примери, които го подкрепят. Впрочем, оказа се, че още С. Стоянов пише за Частична зависимост на членната форма от предходната гласна, без да разглежда обособено това явление².

1.2. За прегледност, нека да се разгледа последователно членуването при съществителните и прилагателните от гледище на вокалната хармония, а накрая да се извлече обобщението.

1.2.1. Съществителни

1.2.1.1. При съществителните от м.р. ед.ч. вокалната хармония не е принцип, а е случайно явление. Срв. мъжа/-ът/, слонна /-ът/, въздуха /-ът/, но наред с тях -- и многобройни случаи като сина /-ът/, човека /-ът/, листа /-ът/... Единствено в случаите, когато в окончанията на съществителните от м.р. се крие исторически мека съгласна, може да се допусне съвсем хипотетично, че принципът за вокална хармония при членуването все още задържа, иначе загубената, краесловна мекост на съгласната. Това се отнася предимно за суфиксалните образувания на -тел. Срв. учител/т/, родител/т/ и познатите едносрични съществителни като кон, цар...

1.2.1.1.1. Специално внимание обаче трябва да се отдели на онези съществителни от м.р. ед.ч., сравнително малобройни, които окончават на -а от типа на вития, владика, съдия... Те

придобиват членна форма -та и това явление трябва да се окаже безспорно като влияние на принципа за вокална хармония. Тук е неуместно да се търси граматичност при членуването както е напр. при момче, момиче /момчето, момичето, независимо от половата разлика, която лежи в основата на категорията род/, защото и двете имена принадлежат на граматическия Ср.р. и членуването им се подчинява на морфологичния принцип, който е общо положение. Думи от типа на момче, момиче закономерно се съчетават с определения също в ср.р. Срв. едното /доброто/ момче или момиче. Случаите от типа на владика, съдия, независимо от формата си, принадлежат към м.р. и се съчетават с определения също в м.р. Срв. добрия/т/ владика, справедливия/т/ съдия и въпреки това придобиват членна форма -та. Този факт не може и не трябва да се обяснява като форма за ж.р. /поне от синхронно гледище/, а е явен аглутинат, подчинен на вокалната хармония. /За сравнение -- виж по-нататък членуването на съществителни от ж.р. ед.ч., окончващи на съгласна -- 1.2.1.2. -втори абзац/.

1.2.1.2. При членуването на съществителните имена ж.р. ед.ч. вокалната хармония е очевидна, но тя е морфологически мотивирана, защото мнозинството съществителни от ж.р. окончават на -а, -'а, -я. Срв. жената, лопатата, земята, змията...

При малкото случаи, когато съществителните от ж.р. окончават на съгласна, за вокална хармония е неуместно да се говори, защото те се подчиняват закономерно на морфологичния принцип при членуването. Срв. пръстта, калта, но и пролетта, есента...

1.2.1.3. Аналогично е положението и със съществителните в ср.р. ед.ч., където вокална хармония се проявява при окончание -о -- делото, селото..., но не и при окончание -е -- детето, полето... Следователно и в този случай членуването е граматически мотивирано.

1.2.1.4. Членуването на съществителните от м.р. и ж.р. в множествено число е унифицирано в морфемата -те и съществуващата вокална хармония отново трябва да се разглежда като случайна. Срв. мъжете, жените, учителите, учителките...

1.2.1.5. За разлика от тях, при членуването на съществителните от ср.р. в множествено число с -та, определено се съзира влияние на принципа за вокална хармония. Срв. децата, лалетата, поля/ета/та... Този тип на членуване едва ли е уместно да се обяснява като наследство от стария Dualis, т.е. на морфологична основа. По-приемливо изглежда фонетичното обяснение, особено в съпоставка със стремежа към унифициране на множествената форма, който личи при м.р. и ж.р.

1.2.1.6. При членуването на съществителните pluralia tantum отново се наблюдава закономерна вокална хармония. Срв. квещите, плещите, но очилата, хората.

1.2.2. Прилагателни и числителни /определения/

1.2.2.1. В унифицирания определителен член на прилагателните в м.р. ед.ч. -я/т/ може да се допусне влияние на вокалната хармония в йотацията, вместо очакваното -а /-ът/, но от друга страна, йотацията при съчетание -иа в краесловие е по-общ фонетичен принцип в българския език. Срв. първия/т/, добрия/т/, но и комедия, история.

1.2.2.2. При прилагателните от ж.р. ед.ч. вокалната хармония е налице, но тя трябва да се окачестви отново като случайна. Срв. едната, първата, добрата...

1.2.2.3. Същото се отнася и за членуването на прилагателни в ср.р. ед.ч. Срв. едното, първото, доброто...

1.2.2.4. Множествената форма на определителния член за прилагателните е унифицирана -те. Срв. едните, първите, добрите /мъже, жени, деца/. В съпоставка със съществителните, тази унификация отново подкрепя идеята за вокална хармония при членуването на съществителни от ср.р. в множествено число.

1.3. Изложените наблюдения пораждат следните изводи:

1.3.1. В мнозинството от случаите, при членуването в съвременния български език е налице вокална хармония в резултат на граматична мотивираност. Все пак, тези случаи имат статистически превес и висока фреквентност и по тази причина създават образец за вокална хармония при членуването изобщо.

1.3.2. Отклонения от този образец за системност се наблюдават главно при съществителните и прилагателните от м.р. ед.ч., при съществителните от ср.р. ед.ч., окончавщи на -е.

1.3.3. Фонетично мотивираната вокална хармония се наблюдава при членуването на съществителните от среден род в множествено число, при съществителните *pluralia tantum* и при съществителните от м.р. ед.ч., окончавщи на -а, -я. Може да се обобща, че окончание -а, -я на нечленувани съществителни /в единствено и множествено число/ изисква членна форма -та по силата на вокалната хармония, без оглед към родовия или числов признак.

2. При друго -- явно аглутинативно явление в българския език -- деепричастието, образувано със суфикс -йки също се наблюдава частична вокална хармония.

2.1. Глаголите от първо /е-/спрежение закономерно образуват деепричастия на -ейки. Срв. четейки, пиейки, смеейки се...

2.2. Странно е обаче, че глаголите от второ /и-/спрежение се подвеждат по същия модел и образуват деепричастия отново на -ейки: ходейки, мислейки, търпейки... Това може да се обясни като стремеж към унификация, но е допустимо също, че звукът [e] в български е неутрален към вокалната хармония, така както звукът [i] в унгарски.

2.3. Независимо от явния стремеж да се унифицира формата на деепричастието като -ейки всички глаголи от трето /а-, я-/спрежение задържат основната гласна и така се получават вокал-

но хармонични форми като падайки, пускайки... И тук обаче се наблюдават отклонения като гледайки, стреляйки... и, забележително е, че те пак са свързани с, може би, неутралния към хармонията звук [e].

4. Като заключение може да се каже, че вокалната хармония не е принцип при граматичното словообразуване в българския език, но все пак тя се проявява и то тогава /!/, когато е на лице и явна аглутинация. При това, доколкото е застъпена като закономерност, тя се влияе изключително от предходен вокал [a], а пък гласната [e] се държи като безразлична към вокалната хармония.

Бележки

1. К. Босилков. За аглутинацията в граматичната система на съвременния български книжовен език. -- In: *Dissertationes Slavicae. Sectio linguistica. XVIII. 1986* /под печат/.
2. С. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. III изд. София, 1980, с. 237.
3. Аналогично може да се обясни и формообразуването на сегашното деятелно причастие. Срв. пишещ, мислещ, но рисуващ.